Kostiv, Stefan
Liudoidy

PG
3948
K5968L5
1916

From the Collection
of the late

JOHN LUCZKIW

ЛЮДОЇДИ

— і —

ИНШІ ОПОВІДАНЯ.

Написав

СТЕФАН КОСТІВ.

Ціна 25 центів.

ЛЮДОЇДУ

ЛЮДОЇДИ

— і —

ИНШІ ОПОВІДАНЯ

Написав

Стефан Костів.

ЗБІРКА
ІВАНА ЛУЧКОВА

1916
З друкарні „Свободи“, 83 Grand Street,
Jersey City, N. J.

AUG
10
1983
PG
3948
K5968 L5
1916

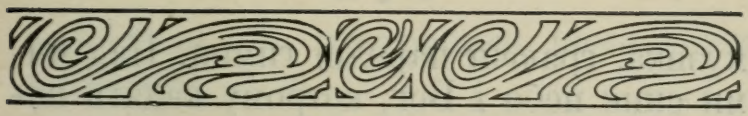

Людоїди.

Візьмуть чоловіка, убють, спечуть над огнем, поріжуть на кавалки і, скакаючи коло огнища, напихають ним свої черева. Людоїди. Дивна се раса людий. Нї вмивають ся они позаранки, нї перфумують ся, не видко у них палат, автомобілїв, не мають театрів, поетів, дїячів нї історії, нема в них одежи, шовків, коралїв, перел, нема в них нїчого. Лук чи друк становить їх орудє, злїпки глиняні чи деревяні буди-мешканя; овочі дерев, чи стерво звірят се їх їда, людське мясо присмак. Людоїди...

*

* *

Мілїони узброєних від стіп до голови, зі скоропальними карабінами, острими шаблями ідуть проти себе. Перед ними зі знаменем хреста поступають довгобороді чи засохлі і бриті провідники моральности і слуги Бога, за ними несуть портрети царів, королїв та других верховодів, а за тими ступає

музика, граючи народні гимни. Над ними синє небо і Бог, котрому кадять пахучими зїлями, та до котрого витягають руки о поміч в рубаню людий, та паленю хат. З вікон та доріг повівають білі хусточки, з дзвіниць пливе звук дзвонів, а кроплї сьвяченої води падають на переходячі ряди. Стають проти себе. Небо темнить ся від диму, земля криєть ся курявою та трупами. Лежать десятками чи сотками скостенїлі трупи, стогнуть та ричать умираючі і ранені. Перших зволїкають на купи, зливають вапном чи другими кислотами та засипають землею, других перевязують, латають, обрізують та відсилають в ріжні сторони. Між ними самі образовані... хлопи-рільники, ремісники, учені, поети, малярі, властителї автомобілїв, перфумовані паничики, гордощі народу і провідники. Всї лежать трупами оден при другім... нїхто їх не обсмалює, не кавалкує і не з'їдає, лиш часом гайвороння, круки, чи пси голодні вигребують з могил та розволїкають по сьвітї. За щож їм така доля? Коли сї дикі без перфум, автомобілїв, без одїжи, без хат і шкіл, рубали одного з між себе, то його самого з'їли, його кости

виострили або прикрасили ними груди чи голову. А сї???

*

* *

Він був богатирем. Тисячі десятин землї окружали його двір з тесаного каміня, що купав ся в прозорих саджавках, крив ся в зелених садках та пишав ся в ріжнобарвних пахучих цьвітниках. Він і она нудились на смерть. Дїти ходили в школу в столицї краю, далеко від них віддалені, люди простїйші обрабляли їх городи та поля, а їм приходило з'їсти се, що другі придбали. Читати книжок їм не хотїлось, сидїти безцїльно нудилось, гуляти мучило, а пити болїла голова. Так, думаючи над своєю недолею, постановили забрать ся до працї. Він увійшов в село, она в бабські круги. Они почали учитись жити, працювати, молитись, любити. Їх стало повно усюди — були на непяних хрестинах, на спокійних весїлях, помагали будувати просторі хати, варити страву, краяти одежу, вмиватись та ховати потомство. Слава о них пійшла далеко. І у їх сусїдів по нудьзї та обичаю і богатстві заворушилось серце і душа. Мов грім ударив в провідників моральности

і они злучившись зі сусїдами по нудьзї закричали в оден голос: Не революція се?? Хтож бачив учити простий народ думати, їсти, мешкати? Хто бачив сей народ розпещувати? Давати йому се, що він не мав, не домагав ся нам? Не знав о сїм? Народ однак, бачучи в нїм опікуна і учителя, горнув ся до него. Народ вибрав собі його за посла у велику царську раду і просив його: Ідїть до царя, скажіть йому, що ми голі були а ви нас приодїли, дурні, а ви нас навчили і просїть царя, щоби він сам разом з другими змусив попустити народови на правах і волї. Він пійшов. Він виступив з жаркою мовою і сипнув на всїх захланних, лїнивих, рабівників та ледащ закидами. Однак його спитали: Не вжеж ти революціонер чи анархіст? Щож тебе може се обходити, що другі голі, босі і голодні?! І засудили його на Сибір, жінку прогнали з білого двора, а дїти викинули зі шкіл.

*
* *

У него мілїони капіталу, повози, двірцї, слуги і прислужки, тисячі робітників склидають йому гроші на одну великанську купу; у неї шестеро дїтий, кімнатка на піддашу, чоловік пяниця.

У него думка одна, в який спосіб прожити до завтра найлїпше і промарнувати як найбільше гроша на свою особу, у неї думка, де дістати окрушки хлїба, щоби виживити своїх хробачків та стягнути по грошеви на заплату місячного найму за кімнатку. Раннім ранком она перекидає через плечі міца і йде від бочки до бочки на улици, вибираючи з них відпадки: тут кусник засохлого хлїба, там необгризену кість; все те збирає в свій міх і тащить домів. Він спить до пізна, а коли лише відмикає очи, десятки усьміхнених підхлїбників стоїть при ліжку на услуги. Она, годуючи свої хробачки, думає над тим, якби перепрацювати день, щоби принести вечеру. Раз стрічають ся на улици. Она прибита тягаром житя, а він тягаром гроший. Пізнають ся і він помагає їй — її хробачки від шість до дванайцять лїт дістають працю у його фабриках консерв, а она з їх детячих мозолїв лїпить сьвічку і ставить на престолї Всевишнього, дякує за ласку і просить о здоровлє для її добродія...

Велика громада людий. Обставлені жовнїрами та стражниками, які під їх натиском виконують їх прикази. Вам вільно молитись лише такими словами:

„Боже дай здоровля і довголїтє царю, а нам, його слугам, сили пильнувати отсю череду" — говорять стражники, а юрба повторює собі слово в слово голосним і сильним голосом слова стражників...

Кривий танець.

На цвинтарі гурмою збились дівчата. Хоч зимно і хмарно на дворі, они таки зійшли ся на цвинтарі коло церкви, щоби заспівати і обділитись писанками. Не богато з них писало писанки, бо й на-що? Хлопці і парібки пійшли до війска або вступили до добровольців, а тим, що остали, хиба не в голові були писанки. Они гурмою починали кілька разів співати, а все рвали; не йшло оно, хоч минулими літами їх спів було чути аж до другого села а від дзвоненя болїли руки цїлий тиждень... От і тепер, пібравшись за руки, огорнувши два хрести в середину, пійшли кругом, ступаючи крок за кроком. Лише закінчили співати: „Та вода по білому, та вода по камени з тиха йде, з тиха йде", а вже друга строфка анї руш. Починали кілька разів, однак то не враз, то фалшивим голосом. Розійшлись, не співаючи, подїлились в гуртки, шепотїли щось між собою, йшли

парами чи трійками, проходжуючись по цвинтарі. Навіть старі жінки, та діди, з котрих неодно мало доньку, чи своячку між дівчатами, дивувались тій тишині... Чи так бувало иншими літами? А прецінь, що они знають ті молоді дівчата? Та то ще діти! То як голубята безкрилі тулять ся одна до другої; чогож їм журитись? Що хлопці пійшли на війну? Всїх же не вибють, а богато поверне з них. От і з кутка, де стануло лише кілька дівчат, пискливим голосом бухнув спів: „Гіля, гіля біле вочко до співаків по дівочку, а в...” і спів урвав ся. Той хлопець, що сватав, тепер на війнї; чи поверне? І спів не почав ся вже на ново. І знова на цвинтарі тишина. Дівчата, хоч і хотїли починати що нового, не могли, не знайшли і піснї. Однак старі, ті старі жінки та діди не слухали уже молодих, а беручись за руки, обходячи оба хрести довкола, почали співати „Зельмана”. Дівчата обступили їх довкола, слухаючи піснї, уриваної, сумної, що ледви тиснулась через горло; они мимоволї почали підтягати і, роблячи друге коло, пійшли собі кривим танцем співаючи „Зельмана”... Пісня тепер йшла, плила, сама від себе, одностайна як битє граду, продиралась че-

рез паркан цвинтара і тиснулась на село, сумна, як сумний і безрадний час, який ту пісню складав і її співати примушував.

На цвинтари.

Великодний понеділок. Латки хмар пересувають ся по небі, а зимний вітер проймає. Сільський цвинтар. На поли, огорожений штахетами, стоїть самітний між вузкими нивами, які чорними, чи зелено-жовтими смугами тягнуть ся по обох боках поздовж. На цвинтар отворена брама, а по гробах повзають колїнами люди. Кілька хоругов з невиразними образами, з облїзлим обрамованєм, колишеть ся на вітри, а тримаючі недолїтки чи старі діди, засукують руки та від часу до часу сягають руками до носів, щоби їх обтерти. На гробах стоять більші і меньші хрести, темнїйші і яснїйші, з поперечками цїлими і без поперечок, з негарними написями і без них, а під хрестами, звісно, лежать меньші чи більші люди, які колись ходили, їли, працювали... Чути лише, як жене вітер, посвистуючи, чути шепіт молитов, то плач чи заводженє молячих ся. „Моя ти мамуненько, моя

ти зазуленько, на що ти мене самісеньку оставила, та ще в такий тяжкий час, ох, ох!" — несе ся уриваний плач з кутка. То Маричина Юстина плаче на гробі матери; батько вмер давно, брата забрали до війска, а тепер в зимі і мати скрепла. Старий дідуган приближасть ся до неї, сягає рукою до її плечий і шепче: „Юстинко, не плач, то не поможе. Вмерлі з гробів не встають!" А чути, як його голос дрожить, як давить його в горлї. Там розсїла ся на мокрій ще землї Матрона Ничай. Она не плаче. Слїз брак, лише висохле лице та почорнїлі губи рухають ся, немовби шептали молитву, а її зір летить десь далеко поза штахети, поза ті жовто-зелені і чорні пасмуги піль. Там її чоловік бєть ся за вітчину, там її брат, там они всї здорові, сильні, придатні до борби... І при могилї Марка Стельмаха нинї нїкого не видко. Стоїть лише мармуровий хрест, немов вроблий в землю, лежить опертий о хрест плуг, перевернений лише ланцух, яким прикріпили його до підстави хреста. А той Марко Стельмах стратив своє житє на осьвідомленє, отверезїнє і з'орґанїзованє своїх односельчан. Бувало правлено величаву панахиду, співало всьо село одним го-

лосом вічную память, а нині... Піп з дяком закуті поїхали на Сибір, а ті, що остали, їм не вільно. Навіть по гробах не видно білих настільників з книшами, ні крашанок... Люди мов тіни снують ся від могили до могили, приклякають грязнучи в розмяклу землю і шепчуть... Часом вирветь ся зойк з грудий, часом впаде якесь слово відірване, як той лист осінний, завмерле, без значіня... Вітер гуде горою, латки хмар пересувають ся по небі, а хоругви з невиразними образами та облїзлим обрамованєм колишуть ся... Поволи поодиноко чи купками виходять з цвинтаря і, ледви волочучи за собою ноги, йдуть люди, озираючись по за себе, немов би покинули що там дорогого, а йшли до місць, в яких чекає їх повільне конанє.

Книжка.

Михась був ще невеликий хлопчина. Мав вісім літ, жовте як лен волосс, червоні як ягоди лиця і великі сиві очи. Він був одинаком у батька, який тепер пійшов проти Французів і Москалів воювати, одиноким в матери, яка пильнувала його як скарб, яко одиноке добро на будучі літа. Михась бавив ся як другі діти, виходив на улицю, хоч тепер не було і чого тішитись, бо Москалї забрали село, вивезли сьвященика, арештували кількох хлопів і забрали усї книжки і мапи з народного дому. Михась бачив, як мати, голубячи його, нераз плакала гірко, він чув навіть, що богато людий, які пійшли на війну, не вернуть, бо їх побили, чи покалїчили... Він чув, але усього не розумів. Попри матір він любив ще одно, а то книжку, яку він дістав послїдним роком на поннсї. Книжка була з віршами, звала ся „Кобзар". Оправлена була в червоне полотно з золотим витиском: „Нагорода пильности". Сю книжку Михась читав

не один раз. Він читав від початку до кінця, і починав знова на ново читати, він знав уже не одно на память, знав добре, що на котрій стороні стоїть і возив ся зі сею книжкою, як Бог-зна' з чим. Коли другі хлопці грались качалками, возились візками, ганялись кіньми, він під пахою тиснув свою книжку, сідав де під корчем чи на мураві і читав... Тепер чув він від матери, що Москалї забрали усї книжки з читальнї. Він справдї не знав, пощо они забрали, але догадував ся, що можуть і від него забрати, тому замісць носити при собі, чи ховати на полицю, він сказав матери сховати на саме дно в скринї. Мати і вложила. Там певно Москалї не шукати-муть — думав Михась і, хоч хотїлось йому читати, він волїв лише на память деклямувати то, чого навчив ся, а то як жадати від матери сеї книжки, яку Москалї можуть забрати. Довго на Москалїв не потребував чекати. Прийшло їх одного дня двох молодих рослих хлопів, в мундурах та казали видати собі усї книжки, які лише є в хатї. Мати не перечилась. Она почала збирати з полиць кілька дрібних книжок, кілька чисел старої ґазети; в руках опинив ся одинокий молитвенник, однак

сей хотїла відложити на бік. Москаль однак казав і сю книжку подати. — „Се молитвенник, а не книжка" — сказала жінка. „Все одно, усе що друковане, книжка", — відповів Москаль, беручи з її рук подаваний молитвенник. „Нема більше у тебе книжок жадних?" — спитав дальше Москаль, кладучи книжки на горіючий огонь на припічку. „Нема" — відповіла жінка і мимоволї слези бухнули її з очий. Сей молитвенник, на якім она від кількох лїт молилась, лежав на червоній полуміни, а скірка з окладинок почала щойно закочуватись, звиватись в трубку, скварчати та пускати чорний дим. „Нам вільно однак пошукати, бо звичайно всюди люди по трохи брешуть" — сказав, сьміючись, другий Москаль. Він станув сам на столець, спняв ся на пальцях і глядїв по полицях — однак більше не було. „А може в коморі" сказав перший. Війшли в комору, обійшли довкола, глядячи по полицях, однак нїчого не було. А може в скринях. Жінка отворила одну, і другу і трету. На се надбіг Михась. Мати глянула на него заплаканими очима, а він не надумуючись довго, станув при скринї в якій лежала його книжка і сказав своїм пи-

скливим голосом: „Тут нема жадних книжок, мама правду казала, ми брехати не вміємо”. Однак те саме застановило обох Москалїв шукати в скрини. Один з них перехилив ся і витягаючи зі самого споду Кобзаря, почав говорити: „А бачиш, ти малий брехуне, що книжки і в скрини є і то ще які! — „Кобзар” — кінчив він обертаючись від скринї. В тій хвилї Михась прискочив до Москаля, хватив з його рук книжку і як стріла кинув ся в двері. Малий, босий хлопчина, кинув ся через сїни на гумно і стрілою полетїв до стодоли. Оба Москалї немов ражені громом кинулись за хлопцем. Они і жінка прибігли до стодоли, однак хлопця не було нїгде; по запілях було ще по троха соломи і сїна, так хлопець мусїв заритись. Оба кинулись по запілях шукати, а жінка стояла мов вкопана на тоцї. За кілька хвиль найшли хлопця в кутї і витягнули на тік. Він копав ся, боронив ся. Знайшли хлопця, однак книжки не було. Грозили йому, що висїчуть його батогами, повісять за ногу, однак то все не помагало. Хлопець понурив ся, його волосє зі стеблами соломи було розкудовчене, оченята блещали. Москалї були безрадні. Бити хлопчини не

було защо, його упертість однак подобала ся їм, але всетаки мали обовязок відобрати книжку. Один з них бачучи, що хлопець стоїть на зимнім тоці і тремтить від зимна, хватив його наперед себе на руки і, обгортаючи, мимо того, що той переляканий видирав ся, сказав до другого. „Я думаю, що хлопець буде розумнійший, ходім лише до хати, бо тут перестудить ся і ще вмре. Ті слова мав пробудили жінку; она прискочила до Москаля, який, тримаючи Михася, обгортав його ноги полами свого плаща, не зважаючи на се, що хлопчиско бив його кулаками та копав ногами і, беручи Михася за руку, сказала ледво чутним голосом: „Віддай їм ту книжку, віддай, хай они йдуть, а мама сяде з тобою і напише на пепері то, що ти знаєш уже на память, а тоді сього уже не відберуть”... Михась розплакав ся і сказав: „Я кинув книжку в сніг на гумні”. І справді, книжка лежала в снігу. Москаль витягнув її, обтряс зі снігу і ніс, немов важучи в руках... Прийшли до хати. Москаль поставив заплаканого хлопця на лавці, а другий тримав ще книжку в руках, не знаючи, що з нею зробити. Він глядів на хлопця, що мірив його очима, глядів на жінку, яка

зблїдла, оперта на одвірки, стояла, не говорячи нічого. Нараз він з книжкою в двох кроках прискочив до хлопця, вхопив його в свої рамена і цїлуючи по чолї, устах і лици, присїв на лавцї, говорячи: „Маєш книжку, хлопче, хоч за се мене і покарати можуть і я ломлю мою присягу, однак се менї нічого... Ти, хлопче, памятай, що коли твій батько такий як ти, так твоя вітчина може бути горда з него... У мене вітчини нема... ми салдати, цар каже, а ми мусимо". Сї слова вразили Михася. Він обіймив Москаля за шию і, пригортаючись до него, поцїлував його в лице, потім однак зіскочив з рук і, біжучи до припічка, кинув книжку в огонь. Она зайнялась а зпід неї посипались іскри. Хлопець стояв при печі, руки заложив за себе і, затискаючи зуби говорив: „Я не хочу, щоби вас карали за сю книжку. Я знаю вірші з неї майже на память а мама перепише їх на папери; ви йдіть сповняти вашу службу" — з заіскреними очима говорив хлопчина, вказуючи на двері. Оба Москалї вільним кроком пустились до дверий, лише послїдний з них, звертаючись до Михася, підніс його до гори, поцїлував ще раз в чоло і, не кажучи нї слова, вийшов...

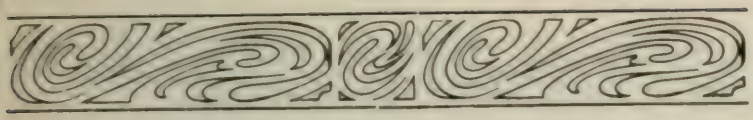

Весна.

На лавках і на траві, що щойно починає зеленіти, порозсідались мущини, старші і молодші віком, позапалювали папіроски чи поспирались на поручах, попримикали очи і вигрівають ся в теплих, лагідних промінях сонця. Над ними на темних галузях дерев і гиляк починають пупінки розпускати листє і цьвіти. Весна і молодість, праця і неробство... Сидять они так цілими днями, пересідаючи з одного на друге місце. Очи запухли від спаня, лиця запались від голоду, а одіж на них гірша чим подерта. Глянути на кождого з них, здаєть ся, що се не чоловік, а собака без пристановища, викинена на улицю, боязка, скорчена в дві погибели, яка глядить все на діл, з насторченою шерстию, або дика, злісна, без жадних скрупулів, відважна на усе... Се безробітні... се люди між людьми, сотворіня висші і до висших цілий призначені... Для них істнують права, обовязки,

моральність, совість, серце і розум... лише брак опіки, брак праці...

*

* *

В чорних та рудих блюзах з тяжкими джаґанами в руках працюють робітники при брукованю улиці. Їх рівні і вимірені удари в землю, їх спітнілі лиця, однак вдоволені, усьміхнені очи... они працюють по десять до дванайцять годин денно за цілком малу плату, однак йдуть вдоволені, струджені до дому до своїх родин, они робітники, они щасливці. Они не чують над собою лагідних соняшних промінів, они не бачать розвиваючих ся дерев, зеленіючої трави, але їх жолудки ситі, і їх рідня незалежна.

*

* *

Два рови. Один від другого на кількадесять метрів віддалений. В ровах люди. Молоді, у військових мундурах, один недалеко другого, лежать чи опирають ся лише, а в руках їх витягнені цівки і вони мірять. Напроти них в другім рові тесаме. Від часу до часу шарпне один чи другий за курок, з цівки задимить ся, зашелестить і свистом за-

значить дорогу аж на другий бік. Тесаме і по другім боці. По такім свисті на противнім боці піднесеть ся щось, закрутить ся у воздусі і зникне в рові. Се чоловік. Часом і не піднесеть ся і не крутить ся, лише палець з курка зіслизнеть ся, а голова носом опре ся о землю. Они бавлять ся, здаєть ся, як діти. Лише той що зісунув ся в рів, чи той що носом підпер голову, не беруть більше участи. Не дика-ж то забава? За день чи два в такім рові набереть ся більше чи меньше нечинних і їх складають в одну громаду, поливають вапном, чи чим-там і засипають землею, а душі їх просто летять до Бога, до семого неба. Они положили свої буйні голови за вітчину, за інтереси своїх родичів, сестер, братів... Коли в котрім рові стає меньше, так з напротивного вилїзають їх вороги і біжать до слабших, щоби захопити їх рів... богато з них остане по дорозї, часом і поміч надійде... часом і рів неприятеля они здобудуть, а слабші уступають і викопують собі сьвіжий. Чи не забавка?

*

* *

Чорна ликовата земля. На нїй ще сьвітять ся краплини води, а сонце при-

пікає з гори і немов злизує її. Старий дідуган, похилений літами і житєм з запаскою наперед себе а сівенькою на плечах, розкидає правицею зерно по ріллї. Уста шепчуть молитву, вітер роздуває волосє, а ноги старого ледви підносять ся до кроку. На краю ниви стоїть коровчина запряжена по однім боці а по другім боці жінка, а малий хлопчина тримає за чепиги, щоби заорати посіяне зерно. Як оком глянути по нивах, снують ся рідко тут то там люди, немов тіни, немов під примусом, а їх батьки, мужі, братя, а навіть діди грають ся онтам по ровах, боронячи вітчини. А кілько нив лежить облогом, а на кілько нивах не буде можна засіяти зерна, бо нема його і нема кому. Горою спішить сонце, долом розвивають ся дерева, розпускають цьвіти.

*

* *

Душна кімната. Ліжка стоять при стінах, а на середині від дверий зараз стіл, на столї бляшанка з пивом, по краях стола шклянки ріжної величини і якости, а при них на стільцях сидять хлопи. В руцї кождого папіроска, а над головою хмара диму. Се люди. Кождий з них се лише половина чоловіка, дру-

га половина там за морем, в краю війни, огню, крови і хороби... „Пий, брате, каже один, не журись, що роботи в тебе нема, от війна до кінця, та до краю... Що нікого не застанеш там — дурниця, дівок до війска не забрали, вибереш собі, яку схочеш... і дві; думаєш, що заборонять? Там за здорового хлопа платити-муть... Ґрунт, дурниця, стілько його буде, що й межі не класти". „Добре, що війна, каже другий, для нас се ліпше а то й так богато людий уже було..."

*

* *

Гляди — от місто. Високі, превисокі каменицї, поверхи на поверхи насаджені, немов голубники, а в тих комірках жиють люди... Один на другім. Темні коритарики, вузонькі віконця, а всї мешканя немовби клїточки, і се людські раї... Вийдеш з такої комірчини на уличку, так і не оминеш ся зі жителями других таких комірок. Кождий суне поважно наперед себе, глядячи лише до гори, — а вийдеш за місто, так край широкий, великий, зарослий буряном, корчами, а де-не-де виглядає самітна хатина, а в нїй знова в комірках жиють люди ледво дихаючи...

В кухні голодних.

Іван Іванович, один з головних стовпів-борців за обряд і етимольоґію, і Степан Костур, загорілий український соціяліст-робітник, уже від кількох тижнів заходили до дешевої кухні, сиділи напроти себе, їли ті самі майже недобірні страви, однак словом не обміняли ся. Їх знакомство сягало в давнину, ще до шкільної лавки; тоді уже пізнались они в своїх характерах, важили свої наміри і розходились в поглядах. Час віддаляв їх, копав між ними пропасти, сіяв ненависть, хоч оба думали, що є в праві, хоч оба руководили ся одним, а то посьвятити ся для добра других. Тепер обох їх постигло те саме. Край забрали вороги, у місті заведено инші порядки. Коли приятелї Івана Івановича почали запихати своїми особами передпокої нового намісника, збираючи для себе смачні кусні, спадаючі з його стола, ставали важними попихачами і чиновниками і мріючи про аванси, хрести заслуги, І-

ван Іванович мов підтятий ножем, з головою спущеною до долу почав оминати людий і нидіти. Хоч йому натякали, а навіть просили обняти одно чи друге місце, Іван Іванович відпрошував ся. Йому мимоволї ставало жаль тих страчених лїт в борбі о щось, що нікому не принесло жадної користи, а лише роздроблювало сили народа. Ще гірше підтяло його се, що раз, затягнений на дворець приятелями, які вийшли глядіти, як будуть везти українських діячів, побачив між десятками їх старенького як голуб сивого отця Марковича, його колишного добродія і опікуна... Він бачив, як їдучі на засланє поважні, хоч понурі, їхали без скарг, без боязни, неначеби на їх руках не було кайдан, а їхали они на збір чи віче. На глум Івановича вони не звертали уваги на насьмішки так, як би се їх не дотикало. Лише однїсенький раз отець Маркович пробував піднести ся і нїби хотїв сказати: „Не вжеж ви пси, що гавкаєте на нас?” Однак він сказав: „Павло був великим грішником, а покаяв ся... і ви ще будете цїлувати наші слїди, коли не стане для вас охлапів... і бридити ся вами станутъ”... Ті слова так запали Івановичови в груди, що він

від того часу почав цілковито оминати своїх приятелів, засував перед ними двері, а коли у него не стало цілком гроший, волів пійти до кухні голодних ніж до своїх приятелів... Тут таки першого дня стрінув Костура. Кождого дня стрічав його, однак не сьмів питати, не сьмів слова промовити. Погляди їх обмінювались, однак слів бракувало. Так само сиділи нині.

Один і другий перекусив уже і мав забиратись, однак сиділи немов приковані до місць. Кілька разів гляділи на себе, кілька разів отворяли уста, однак мовби під примусом замикали їх. Відважив ся таки перший Іванович. „Не вжеж призабули ви мене цілком, що словечка не промовите?” — запитав він, цідячи слово за словом. „Забути не забув, однак нічого говорити” — сказав похопно Костур. „Чи замкнено уста?” — спитав знова Іванович. „Як кому” — відповів виминаючо Костур.

І знов сиділи спокійно. Більше слів бракло. Костур недовіряв Івановичови, уважаючи його за посіпаку нового уряду, Іванович знова не мав сьмілости розповісти йому того, що він відчував і що його боліло... „Слухайте, пане Костур”, — почав по довшім мовчаню І-

ванович — „ви мене знаєте давно, я себе пізнав недавно, прийшов недавно до переконаня, що ми усї мильні люди, які самі себе обкрадають і в других шукають крадених річий; тому прошу вас о прощенє моїх старих провин; можливо, що колись зійдуть ся наші дороги, а тодї будьте певні, що в менї знайдете приятеля". Він встав, витягнув руку до Костура, той также підвів ся, подав свою руку і, глядячи собі в очи, стискали собі долонї, як би давні невидані други. Хоч і тепер Костур не сказав слова, то однак по лици, яке виповнилось, і по розяснених очах було видно, що він віднайшов одного, котрий по лїтах піднїс і поцїлував се, на що плював і учив плювати других. Пізнав свій блуд в часї, коли деякі віруючі в ідею розбіглись або заковані в пута мусїли опускати край.

Они вийшли з кухнї. По їх твердих кроках, піднесених головах, розяснених очах можна було пізнати, що хвиля була важна і, що они не йшли уже з кухнї голодних зі заспокаєним черевом, але йшли до нової борби за права і добро народу, хоч ворог сим разом був уже сильнїйший і в злости своїй безтямний. Чи римський кольосей не до-

старчав зпоміж глядачів, жадних крови, жертв, які ту саму кров зі себе цідили? На розї Іванович ще раз подав Костурови свою руку і на пращанє сказав: „Я мушу йти, розумієте, я мушу йти вашою дорогою і мушу направити се, що тілько лїт я нищив і стратив. Однак я блудив". Костур однак, витягаючи свою руку на прощанє, додав: „Ви йдїть вашою дорогою, ви знаєте, що робити і як робити, а коли ваша робота рівна моїй, так стрінемо ся нераз; однак на кождий випадок я не буду потребувати бояти ся, що маю коло себе чоловіка, який може бути запроданцем!" Ті слова зворушили Івановича, йому мимоволї станули сльози в очах, однак він, звертаючи на свою дорогу, заспокоював себе, що прецїнь Костур мав право так, а не инакше говорити, знаючи його минувшість. В нїм зявила ся якась охота до працї, він хотїв показати, що уміє направити блуд і стати як і другі гідним нести тягар і нещастє рідної вітчини...

Іван Семенович Кущенко.

Іван Семенович Кущенко був офіцпром холмського полку. Постійно перебував в одній з невеличких військових станиць в Сибірі, ще не жонатий, веселий чоловяга, курив люльку і при кождій нагоді коли далось випити, не пускав чарки попри себе. Кілько літ мав, годі було вгадати; відки родом, не знати; одно, що в нього було замітне, то се, що зі салдатами говорив все по українськи і навіть, коли нераз попав йому в руки салдат з північних російських ґуберній і не розумів всього, що Кущенко говорив, він цабанив, починаючи від слів: „Дітько може знати, що ти кацап; я все лише хахлів обробляю, а зрештою і то русске і то русске, так ти, братчику, учись так, як я наказую, а я буду слухати, як ти будеш наказувати".

З людьми в компанії жив по приятельськи, хоч крикливий його голос чути було на усю касарню; а коли нераз товариші по службі звертали йому у-

вагу, що він за дуже братаєть ся зі салдатами, так він на се відповідав: „Ех, братчику, ти все панькаєш; пійдеш на війну, так волиш пильнувати кулї з переду, а не зі заду. Кущенко брав участь і в японсько-російській війнї, виніс з неї перестрілену ногу і срібний хрест заслуги, але потім, коли хто згадав про війну, він все відповідав: „Війна, от війна, хлопське ремесло. Кулї не такі страшні, але одно, що чоловіка розбирає, то бачити конаючих по двох або і більше днях від зраненя; на снїгу чи в норах більше гине з голоду чи холоду нїж від ран. Се гірш собаки!" Мимоволї по таких словах переймала Кущенка дрож; він глядів в бік і засумовував ся.

Салдати з його компанії любили його. Він був поблажливим, на провини дивив ся через пальцї, або ганив лише словами, визиваючи в такім разї і батька і матїр, зате однак уважав при обучуваню в стріляню, розвиваню лїнїй, маршів так, що звичайно його компанія мала найлїпших стрільців, розвідчиків, була витривала в маршах, але що до триманя кроків в дефілядї, салютованя, строїв була як найгіршою. Коли полковник звертав йому увагу нераз,

щоби більше старав ся обучувати жовнірів, так звичайно Кущенко обіцював старатись, а в дусї гадав собі: „У війнї не треба витягнених ніг, але цїльних стрілів, а зрештою, чорт твоїй матери, писком рипаєш, але влїзь сам в кождого бруса і зроби з нього машинку”.

Прийшла австрійсько-російська і нїмецько-російська війна. Кущенка з цїлим полком кинено до Польщі, а потім перенесено до Галичини. Тут він брав участь в кількох більших і меньших битвах і, розглядаючись по краю і стрічаючись з людьми, говорив нераз: „Вігнали нас в хахлацький край, палять села і кричать, що йдуть визволяти Славян. Чорт то знає, як нинї воно дїєть ся”. Раз станув він з цїлою компанїєю яко розвідча передна сторожа в однім селї і прийшлось там заночувати. Салдати розложились по хатах, а йому вибрано місце в громадського писаря, одного з найлїпших господарів в селї; а що сам господар був на війнї, так баби, а то жінка і дочка, як і щось зо троє малих дїтий перенеслись до другої кімнати, відступаючи Кущенкови цїлий бік. Кущенко розложив на столї маши, казав собі заварити води на

чай, а напхавши в люльку тютюну, почав клубами випускати дим, глядячи у вікно на сніг, який трусив на дворі. Коли жінки старались як найменьше входити до кімнати, яку займив Кущенко, так діти були цікавійші і за кождим разом, коли мати чи сестра входили, вони зазирали зі сіний, впихаючи свої льняні головки в розтворені двері. Кущенко зауважав се і прикликав їх до себе. Вони несьмілі, почервонілі, зі спущеними оченятами, суваючи ноженятами наперед себе, йшли поволи. Хлопчик найстарший міг мати около девять літ, а решта молодші. Кущенко виняв мошонку і отвираючи її, хотів обділити діти грішми. Діти однак не хотіли приняти. „Що, не хочете копійок?" — питав сьміючись Кущенко. „Так, певно, ви хочете білих, не правда?" Однак і тих діти приняти не хотіли. „Чому не хочете гроший?" запитав Кущенко найстаршого хлопця. „Бо то московські, так вони не мають вартости". „Ха, ха, ха!" — засьміяв ся Кущенко, — „та тепер усе московське!" „Ні!" відповів хлопчина. — „Тато пійшли на війну, а тато вміють добре стріляти; пійшло ще більше людий з нашого села, але вони пійшли тепер Француза воювати, а як

покінчать з тамтим, то і Москаля проженуть". Мова хлопця ще більше розсьміпила Кущенка. „А ти не пійдеш Москаля воювати?" — питав він хлопця. „Я, як виросту, пійду; ми всї пійдемо, — говорив хлопець. Кущенка ся мова бавила. Він знав давно, що в Галичинї між Українцями сильна ненависть до Москалїв, але він не міг вирозуміти, щоби вона справдї приняла такі розміри і обхопила аж таких недолїтків. Йому мимоволї впало на думку: хто в Росії може подібних відповідий сподївати ся від дїтини? — Він взяв хлопця на руку, другі поспирались о його колїна і він питав дальше. „А за щож ви будете Москаля воювати?" „За що? Таж він не дозволяє говорити по нашому, не дозволяє писати по нашому, посилає наших людий на Сибір, а тепер прийшов до Галичини помагати кацапам нищити Українців". Кущенко уже не реготав ся, але видко було, що хлопчина подобав ся йому і цїкавив його. „А що ти думаєш, хлопче, хто я? Москаль, чи Українець?" Хлопчина дивив ся йому просто в очи і сказав: „Колиб на вас не було російського мундуру, так ви були би Українець, а так ви Москаль!" „Значить, ти би і мене за-

бив на війні?" „Забив би" — сказав не надумуючись хлопчина. Лице Кущенка споважніло і мимоволї по нїм перелетїв сум, а рука, якою тримав хлопця, усунулась на бік. Він перший раз в своїм житю думав о сїм, що не вистарчить говорити зі салдатами по хахлацьки, не вистарчить співати пісні от так для розвеселеня, чи глядїти на хахлацький театр, щоби зі сьміху братись за боки, але, що ся хахлаччина мусить бути чимсь більшим, чимсь, що гуртує мілїони сердець, вяже їх одним узлом, хоч той узол стараєть ся прорізати і ті мілїони простих, несьвідомих подїлити, а він, Іван Семенович Кущенко, помагає в тій роботї... І перший раз в житю почув немов обридженє до свого ремесла, немов жаль до того уряду переняв його. Однак лише на хвилину. Він спустив хлопчину на землю, випростував ся і немов сказав до себе: „Я присягав царю, присяги дотримаю! Наші власні бруди час по війнї прати, а тепер війна проти Ґерманів".

Під вечер прибуло до села ще кілька віддїлів, а офіцири зібрались в кімнатї Кущенка на чай та на раду. Ґаздиня десь роздобула одну фляшку ви-

на, яку поставила воякам, бо бачила, що вони людяні і ні один не напирав ся і не заходив в її сторону. Хоч питє було заборонене, однак, бачучи перед собою фляшку з напитком, кождий з них почув охоту. Господиня принесла шклянки, а розкоркована фляшка бухнула червоним плином в шклянки з шумом та з піною. Їх було всього пятьох людий, а що господиня принесла їм сама вино добровільно, так і її наляли шклянку, щоби випила на здоровлє великої і сильної Росії... Жінка однак вагалась. Що її напросили ся, вона все відмовлялась, кажучи, що не пє... Офіцири, бачучи упертість жінки, а не знаючи причини її ваганя, почали сумніватись в щедрість господині і догадуватись, що в сім вині подано їм трутину, тому почали наставати, щоби вона конечно випила одну шклянку. Жінка, не бачучи виходу, піднесла шлянку до гори, а глядячи по зібраних офіцирах, звернулась до Кущенка, який також підніс свою шклянку і чистим, урочистим голосом сказала: „Хай жиє одна, неділима, вільна Україна. Хай побідним буде оруже, що добуває права поневолених". Вона перехилила шлян-

ку, випила до дна і кинула її під ноги розбиваючи на кусники.

Офіцири стояли мов остовпілі, незнаючи, що говорити і, чи пити; лише Кущенко, який зі шклянкою в руках, піднесеною до гори, глядів на других і мірив їх очима, відповів: „Хай ваші бажаня сповнять ся!" і перехилив шлянку, випив до дна і поставив її на столї. Його товариші стояли мов одубілі; вони не знали, чи пити, чи говорити і, як примінитись, бож тоаст господині, а ще більше Кущенка, були явним виступом проти Росії. Кущенко однак знав, як ратувати ситуацію. Він, бачучи сю мовчанку і, немов предвиджуючи що в кождого з них діяло ся, почав говорити: „Товариші! Ви хотїли пити за здоровлє великої і сильної Росії, ся жінка пила за здоровлє недїлимої і вільної України і за оруже, яке визволяє поневолених... Я пив за сповненє бажань. Кождий з нас бажає добра; жінка бажає великої і вільної України, чиж се шкодить великій і сильній Росії? І ми бємо ся за долю поневолених, чиж се гріх?

Хоч може офіцири не зовсїм були вдоволені відповідию Кущенка, але на столї стояли шклянки ненадпиті а шума

на них опадала... Вони піднесли їх до гори, ще раз пожелали здоровля великій і сильній Росії і випорожнили шклянки. Жінка тимчасово зникла з кімнати, а офіцири почали студіювати мапи та нараджуватись, як дальше поступати. На дворі давно уже запала ніч, почав трясти сніг, а ціле село спало.

Однак, коло півночи зробив ся рух. Почалась стрілянина, формоване оборонних ліній, а Кущенко літав мов опарений з одного місця на друге, видаючи розкази. Цілком ненадійно підійшли Австрійці до села; так ненадійно, що навіть стоячі на постах не мали часу дати знати. Оборона відділу була трудна. Раз, що Австрійці були в перевазї, а друге, що Москалї не були в силї як так упорядкувати ся і тому стріляли без цїли. Кущенко бачив се. Він бачив, що тут оборона трудна, тож наказав своїй компанії заперестати стрілянину, наложити баґнети і старатись підсунутись до Австрійців, а тимчасом другі компанії мали упорядкуватись і розпочати відворот. „Хлопці, — сказав він до своїх, — наперед! Тут не ходить о нас, а ходить о уратоване чести нашого війска і нашого краю!” Однак

його зусиля були без успіху. Кулї падали, градом сіючи смерть дівкола, а коли Кущенко опинив ся напротив австрійських рядів, куля вибила йому шаблю з рук і він повалив ся на землю. Коли прийшов до себе, побачив себе в кімнатї, в якій пив вечером з товаришами, а коло него двох похнюплених товаришів. Коло дверий стояв австрійський жовнїр з наїженим баґнетом. Кущенко довідав ся, що більшу часть його салдатів вибито, богато ранено, а решта піддалась; взагалї не знати було, чи хоч один з цїлого віддїлу спас ся.

Кущенкови тепер стало також нїяково. Сидїти в неволї через цїлий час було для него гірш арешту, а ще в такий спосіб дістати ся до неволї! Хтож міг сподївати ся Австрійцїв, коли вони в послїдних днях не показувались на очи. Йому мимоволї пригадав ся вчорашний хлопчина і його обхопив ще більший встид. Він, Іван Семенович Кущенко, дістав ся до неволї!...

Рано почали збиратись в дальшу дорогу і полонених випровадили на подвірє. Вийшов і хлопчина; він підійшов до Кущенка, обхопив його обома рученятами за руку і, коли сей нахилив ся до него, почав шептати в ухо: „Ви

не гризїть ся, вам буде добре, а ви самі Українець, чиж би ви бажали зла нам? Тепер не будете могли проти нас битись, та проливати нашу кров". Кущенко спаленїв. Він підіймив хлопчину до гори, поцїлував в чоло і, не кажучи слова, опустив на землю... Йому стало дивно, так дивно на души, як нїколи перед тим. Мимо того почутє обовязку кололо його в само серце...

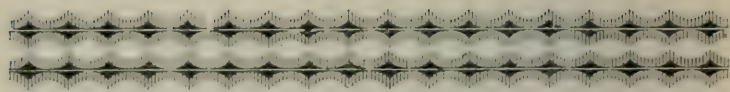

Віднайдений скарб.

Ярослава Кононовича, студента третого року прав, взяли до війска; був ранений тяжко під Равою Руською і дістав ся до неволї. Без відзисканя притомности опинив ся в Сьвято-Михайлівськім лязареті в однім з невеличких подільських міст, де йому відняли руку і збандажованого, повязаного, зложили на ліжко, побіч кількох других ранених. Тут прийшов він до притомности. Він кинув очима довкруги, глядів на білу стелю кімнати, на великі вікна з маленькими шибками, неначеби хотів пригадати собі, де він є. Він чув себе змученим, голова мов камінь тягнула його все до подушки, лише права рука, в яку вбились кусники шрапнеля і вирвали кусні мяса та поторощили кість, не докучала більше. Він чув лише, що хтось тягнув його сильними клїщами висше заданої рани. Він глянув в бік себе і побачив невеличку женщину в білім платю, яка над чимсь схилила ся, але що вона робила,

не міг побачити. По хвилї стать в білім платю підійшла до него і бачучи, що він лежить з отвореними очима, запитала його по нїмецьки, як ся має. — „Нїчого” — відповів він ледви чутно. На се надійшов доктор; він подивив ся на Ярослава, сказав до жінки в білім платю, що справдї велике щастє для раненого, що його не забрали в дальшу дорогу, але зіставили в Сьвято-Михайлівськім шпитали; ранений не бувби доїхав до Києва, а так, хоч ось без руки, все таки житє уратоване. Доктор говорив з жінкою по французьки, що однак Ярослав розумів і дивував ся, де він може бути. Доктор оглянув перевязку раненого і подивив ся на Ярослава своїми невеличкими полохливими очима, а цїле лице закінчене невеличкою острою борідкою, мимоволї нагадувало портрет зі старинних лицарських часів. Жінка также пристанула до доктора, а сей, усьміхаючись, сказав до неї жартібливо: „Нїчого собі парібок, крепкий був салдат а тепер без руки”. По її лици перебігла дрож немов тїнь; вона відповіла: „Не один такий буде, їх тисячі, а може і мілїони”.

Доктор і доглядачка говорили до себе по французьки, а до Ярослава по

німецьки. — „А ви знаєте, Маріє Михайлівна, — почав наново доктор, — сей чоловік не має в собі нічого грубого, салдатського, а його черти лиця цілком не ґерманські". „Та се з Австрії, — відповіла вона поволи, — там і трудно визнатись в мішанині усіх народів, а прецінь вони ставлять такий опір нашим, хоч здавалось, що сї поневолені славянські народности повинні були на наш перший зазив пристати до нас". „Се правда, що ви кажете, але ви знаєте, що сї народи ховані десятками літ австрійською державою, мимоволї злїпились в цїлість, а хоч боролись за своє істнованє, все таки мали способи самооборони, зглядну свободу розвою, а тим самим, хоч тїсно їм було жити, все таки вони бачили в лучности силу і величину. Так і тепер, коли прийшло до борби, вони пійшли з завзятєм проти ворога". Ярослав слухав сих слів мимоволї і приходив до пізнаня, що він не в ріднім, але у ворожім краю, в якім обходять ся з ним все таки людяно.

По кількох днях він уже на стільки подужав, що міг сидїти на ліжку і хоч рука ще не цїлком гоїлась, і шарпанє не уставало, він діставав апетит, лице почало червонїти і тепер він уже

бодай кількома словами міг обміняти ся з Марією Михайлівною. Вона була ще молодою жінкою. Її смагляве лице, чорні очи і жмутки чорного волося, яке вимикалось зпід білого каптура, не давали оцінити, в яких літах вона була; все таки можна було сказати, що вона не може бути старшою як 25 літ. Вона все говорила до него по німецьки, а він їй відповідав в тій мові. Одного разу запитала вона його, чи припадково не знає він Відня, бо там перебуває її знакома, яка, заскочена війною, не могла виїхати, а тепер не знати, що з нею діє ся. Ярослав відповів, що не знає, бо у Відни не був ні разу і так слово по слові розповів її, що походить з Галичини, з повіта Н. „Чи ви не русскій?" — спитала вона, починаючи перший раз з ним розмовляти по російськи. „Ні, я Українець" — сказав Ярослав. „Українець" — повторила вона, — значить Малорос?" „Ніби так" — сьміючись, відповів він. „Я чула щось про Українців, про їх революційні ідеї, про те, що вони хотять відбудувати свою державу, але мені не приходилось ані разу з тими людьми сходитись і я не мала навіть нагоди говорити з Українцями, хоч я сама жию в Малоросії і

тут навіть родилась". „В такім разї ви Українка", — сказав Ярослав, сьміючись. „Я русска". „Можливо по переконаню, однак по уродженю ви таки Українка, хоч би тому, що ви на Україні родились, їсьте український хліб, тим воздухом віддихаєте" — говорив Ярослав, натискаючи і акцентуючи слова. „В такім разї ви ворог Росії, вихотїли би її знищити, видати Ґерманцям на поталу задля того лише, що ся Росія видає мілїярди гроша і проливає потоки крови, щоби злучити Славян в одну велику державу; ся Росія, яка видала Толстого, Пушкіна, Гоголя, і других, для Вас ворогом, не правдаж?" „Панї Михайлівна, менї не ходить доказувати вам, хто з нас в праві; я бачу, що мною заопікувались як найлїпше, привернули менї здоровлє, однак все таки я чую до російського народу жаль, що він несправедливо поступає зглядом себе і зглядом усїх народностий, які підчинені йому, а в своїм самолюбстві не вагаєсь ужити усього, щоби лише знищити житє других. Що Росія видала великих людий, се правда, однак та сама правда могла би бути і в Українців, коли би їм дозволили працювати так, як їх обставини позволяють, а не

нищили кождого талановитого чоловіка. Рідко голодний чоловік питає, з чого окравець хліба; він хоче заспокоїти голод; коли зимно докучає неодітому, то тоді трудно говорити про моральність, чесноту, справедливість коли чоловік украв одежину, щоби прикрити своє тіло... Українці мали все. Нині все в чужих руках. Поміщики нині змосковщились, чужосторонні капіталісти визискують і вибирають богацтво краю, а тому простому чоловікови говорять усе: „Слухай, брат, молись, служи царю. Видиш, в якім ти великім царстві живеш, пів Европи і половина Азії, видиш, твій цар має міліони морґів землї, твоя вітчина видала великих людий, а ти що? хахол. Учись літературного язика, учись любити велику Росію, якою правлять Німці і попи-фанатики, а більш не важ ся... Не вдоволений ти, так іди на Сибір, чи до арешту... І може вимагати нині Росія, щоби другі славянські народи вірили обіцянкам? Ми галицькі Українці ніколи не йшли на ножі і, коли нині сотки і тисячі станули в ряди добровольців, то не тому, щоби знищити Росію чи боронити Австрію, але тому, щоби боронити хоч сеї малої свободи, якої ми зазнали; що-

би уратувати сї культурні добра, які ми собі здобули".

Сї слова змучили його і він, схиляючись на бік, глядів у вікно, за яким збивались невеличкі домики місточка, а поза ними тягнулись поля. Марія Михайлівна сиділа також мовчки. Кілька разів підвела вона голову і все зір її падав на сумне, однак гарне лице Ярослава; в його очах пробивалась немов би туга за чимсь страченим... Можливо, що він думав про своє теперішне положенє, можливо, що жаль було утраченої руки... Він відвернув ся від вікна. Марія Михайлівна сиділа ще на своїм місци, немов би прикована. „Жаль вам, пані, що я Українець", — спитав він, усьміхаючись гірко. „Нї — відповіла вона — „кождий нарід має право жити, коли він є народом, однак коли се лише стремлїня до роздвоєня, до роздробленя, так тодї: се гірше ржі, гірше найгіршого ворога". „В такім разї ви сумнїваєте ся в істнованє українського народу, а уважаєте його лише за партію, якої одинока цїль знищити російську державу?" „Я сього твердити не можу тому, що я мало знаю про цїлість українського народа, а знаю се, що Україна звязана з русскою

цілостию, що годі знайти границї". „В такім разї не шукайте тої цїлости в книжках, не шукайте в інтелїґенції, не шукайте в поміщиках, попах, війску, але зійдїть до народа, зійдїть до простої української лїтератури, змагань, потреб, а прийдете до переконаня, що та цїлість є, і то велика, сильна, хоч може нинї ще не отесана, і не виділена. Ви, Маріє Михайлівна, зрозумійте се, що я не хочу вас переконувати, але я говорю се від серця. Чи не лїпше було би, колиб сї народи, яких доля стілько разів вязала протягом віків, могли згідливо жити? А до сього треба лише доброї волї уряду. Колиб Українцї могли мати таку свободу в Росії, як мають нинї в Австрії, антаґонїзм мусїв би згинути".

*

* *

Дві недїлї пізнїйше відпущено Ярослава Кононовича, яко нездібного до ношеня оружа і яко Галичанина, домів, замісць висилати його до табору воєнних бранців. Між ним а Марією Михайлівною вивязалась приязнь, хоч вони спорили зі собою, однак пізнавались і час розмови минав найприємнїйше так, що в послїдних днях другого тижня мимо-

волї обом насувалось питанє, що буде, коли вони розійдуть ся. Ярослав не сьмів питати її про її родину, відносини; знав лише, що вона добровільно посьвятилась доглядати ранених в шпитали. Вона знала з його оповідань, що він саме покінчив права, що він був сином хлопа, що села околичні були спалені. Тому на передпослїднім дни, коли вони так сидїли побі себе, спитала вона його, чи не хотїв би остати таки на місци; вона говорила вже про се з доктором і він міг би знайти відповідну працю; для него лїпше було би лишитись нїж їхати до Галичини, де саме пійшло мілїон війска. Він зразу не відповів нїчого, однак, надумавши ся добре, сказав, що справдї мігби лише бути вдячним за се, бо він і сам не знає, що почав би зі собою дома.

На другий день перед полуднем заїхав двірський повіз по Ярослава і він переїхав до двора. По полудни візвано його до директора цукроварнї і сей маленький, кругленький чоловічок мов би видусив зі себе: „Їх високоблагородіє ґрафиня просили, щоби Вас примістити в заводї, однак я для вас такої роботи не маю, тому що й сам не знаю, щоби ви могли робити. Ви йдїть по фабрицї,

розгляньте усе добре, а як обудете ся, побачимо, що будете могли робити". Ярослав подякував директорови, а йдучи до призначеного для него мешканя, мимоволї нагадав собі, що директор щось споминав о ґрафинї. Певно се мусить бути дїло Марії Михайлівни — думав він; вона мусить знати ґрафиню і вставила ся за ним. І йому Марія Михайлівна стала ще близша і ще любійша. Однак яке було його здивоване, коли він дістав запрошенє на вечеру до ґрафинї, а ще більше, коли ся ґрафиня представила ся Марією Михайлівною. Вона подала йому руку і сказала: „Пане Кононович, ви все будете любим гостем, коли до нас прийдете. Я пізнала і научилась з ваших слів богато, і віднайшла скарб і цїль свого житя; думаю, що в менї найдете доброго приятеля в разї потреби. І менї український нарід є дорогий, тож буду для него трудитись".

Сьвятий вечір.

Сьвятий вечір. Поля білїють снїгом, скостенїлі села криють похилені хатки немов згортаючи їх разом під крила безлистих дерев, які зі зимна ледви рушають гилями та обтрясають змороженний снїг. Небом пливе місяць, зірки ледви миготять, а на дворі ясно.

В Боднаровій хотї палають скалки на припічку, кидаючи червоним сьвітлом на хату та розносячи запах горіючої смоли. В кутї під образами стоїть житний сніп, на землї при столї валяєть ся мерва, на якій бавить ся двоє дїтий. Старий дїд увійшов в хату.

— Марисько, подай вечеру! Я голодний від посту — сказав він, звертаючись до молодої жінки, яка порала́сь коло кутї, викидаючи її у велику макітру. Се була його невістка. Мариська нїчого не сказала, лише мовчки поставила кутю на застеленім столї, взяла дїти зі землї, посадила за стіл, а сама, пускаючи батька наперед, сїла

при самім кінци стола. В хаті було тихо, лише скалки сичали та прискали іскорками огню на хату, а з вікон тягнуло парою. Старий встав, набрав ложку куті і хотів щось казати, але лише рухав устами. Мариська, бачучи се, й сама, хоч може й стримувалась, захлипала, а рясні сльози ринули з очий.

— Не плач, дочко — сказав старий — воно не поможе: ні плач не зведе моєї з гробу, ні твого не принесе з війска. Ми остали обоє і дякуймо Богу, що війна не перейшла понад нас і, що у нас нині є свій кут і кусень хліба; а могли би, як тисячі других, валяти ся нині по чужих краях голодні і обдерті. Їдж, що Господь дав. — Він махнув рукою і, пригортаючи до себе діти, цілував їх в чоло, а рідкі сльози котились йому по лици.

Мариська не заспокоювалась; вона відсунулась на лаві і, підперши ся на лікті, плакала. Так минав час; вони не вечеряли і вечері не збирали зі стола. Діти сиділи скулені і позасипляли. Скалки догоряли, в хаті ставало темно, лише смуги місячного сьвітла вдирались вікнами і грались на землї...

На силу.

Вона притулила горяче лице до мокрої шибки віконної і вплила очи в даль. Коло неї сиділо двоє невеличких дітий і, обнявши матір в пів, поклали свої головки на її подолок, а вона своєю рукою притискала їх до себе. На дворі було видко. Безлисті дерева стояли неподвижно. Сніги вже стопились і лише десь-не-десь білими латками крились по закутинах та заглубинах. Вечір на дворі такий гарний, що здавалось, що усе лихо заснуло вічним сном. Однак се лише здавалось. Лихо лежало її під серцем, вона носила його уже місяцями і проклинала хвилю, коли воно почалось. Її чоловік пійшов на війну. Пійшов як і другі пійшли. Наказ був, усе сталось так нагло, що вона не знала, як і коли він щез з хати.

Вона любила його щиро. Було в них лише двоє діточок, а господарка, хоч невелика, так вистарчала на житє. Пійшов він і непаче змело його зі сьвіта.

Їх село було при самій границї, то вороги увійшли скоро, а що не знайшли жадного опору, то вкотились мов лявіна, заливаючи усї села і господарили по свому. Від чоловіка не було відомости. Чи писав а листи не приходили, чи убито його де, чи може попав в полон, вона не знала, однак знала, що його нема. Се турбувало її. Нераз гладила по головках свої дїти і мимоволї слези котились по її лици; нераз на їх запити мусїла толкувати, що батько поїхав в далеку дорогу і, що приїде і привезе гостинця, однак дїти не були вдоволені тим і хотїли, щоби батько і без гостинців вертав.

Так йшли днї за днями. На дворі ставало холоднїйше, від часу до часу зявляли ся ворожі війска. Під зиму прибувало їх більше. Вони не лише задержувались в селї на попас, але і перебували по кілька днїв. Тепер належало не лише відступати їм хати, але і призволяти на уживанє стаєн, годувати, а усе плачено квітами. Трафлялись випадки, що тут і там жовнїри залицялись до дївчат, заходили до молодиць, однак не було чути, щоби збиткувались. Нераз вечером, коли уже робота скінчена, з хат чути було про-

тяжні сумні співи, а співали пісні дівчата, молодиці і жовніри. Пісня зносилась до гори, наповняла воздух і нераз здавало ся, що серця скаржать ся і що в них усіх однаковий біль і однакова журба. Здавалось, що то не ворожі жовніри — але таки свої порібки, лише в троха инших мундурах. Здавалось, що їх співи, се давні вечерниці, лише що кожда хата співала ту саму пісню окремо. Коли жовніри мали виходити зі села, так нераз бувало, що ціле село виходило на вигін і повіваючи хусточками, прощало їх. Не одному з вояків слеза станула в очах, бо нагадував собі, як прощали його в його ріднім селї мати, сестра і дівчина мила. А тут, у ворожім краю, такі самі люди, так само щирі і так само милі. А його беруть, видирають від рідних і кажуть іти боронити і визволяти братів. І сумнїв в слова наставників починав вкрадати ся в їх серця. Не вжеж не обманено їх? Не вжеж то були другі причини, що їх вигнано проливати кров?

Під Різдво стало инакше. Замісць вояків піхотинців почали в село загощувати кінні жовніри, оброслі, зі смуглими лицями, скісними очима та з малим чолом. Сї жовніри вже не злива-

лись в гармонію з людьми, не розуміли їх, не питали за ніщо, а брали, що хотіли; а коли хто сварив ся чи просив, діставав кольбою в бік, чи через голову, а нераз то мусів тижнями покутувати. Дівчат і молодиць напастували, тому тішились люди, коли такі постої як найскорше зі села вибирались.

Саме на другий день різдвяних сьвят приїхало до села більше ніж тисяч чоловіка. Високі статї, в ріжних літах, почавши від хлопців-недолїтків, а скінчивши на старцях в шістьдесятцї, немов оживили село. Люди, хоч бідно, але все таки справляли сьвята, а коли надійшли вояки, то прилучились до людий. Однак зараз таки пійшов пострах по селї. Сї уже не лише тяглись за дівчатами та молодицями і їх цїлували, але уже й не попускались їх. З разу можна було ще випроситись, виблагати, вимкнутись, але коли ті уже розохотились, так нічого не помагало. В неї самої було чотирох на подвірю. Вони заняли стайню, самі розгостились в стодолї, а до хати ще жаден не показував ся. Вона призвичаєна до постоїв, не обавлялась дуже і дверий не засувала, знаючи, що злий чоловік і так двері виважить.

Було уже коло осьмої години. Діти ще не поклались спати, а її самій також не хотілось. На дворі було тихо і ясно. Вона сиділа так, як нині при вікні і гляділа в даль. Нараз почула скрип дверий і до хати увійшли вояки. Було їх чотирох. Усі ще молоді парібки, рослі хлопи, пристійні навіть з лиця. Вона встала. — Що хочете? — спитала вона. — Ми — відповів один з них жартуючи, — прийшли до тебе, молодице, в гості; знаєш преціньь, що сьвята. Вона не відказала нічого, пійшла до печі, виняла ще теплі пироги, принесла солонини, стопила і, подаючи пироги на стіл, просила, щоби сідали. Сама хотіла відійти на своє старе місце, але вояки пустились до стола, а один з них хватив її за руку кажучи: „А ти, ґаздине, не хочеш з нами повечеряти? Твій певно проливає кров наших братів, а ти сама ниєш та куняєш, бо в селї і порядного хлопа брак. Ми твому чоловікови вигодимо, буде нам вдячний...” Усї чотири реготались, а на лици палав в них огонь. Вона хотїла вирватись, однак її не пустили, але посадили між себе. Діти почали плакати та кричати. Вона, бачучи, що силою нічого не вдіє, не пручалась біль-

ние, але сїла мiж ними i казала дїтям затихнути. — Коли ви мене просите, я сїла. Зрештою я немічна жінка, а ви мущини: а думаю, що ви маєте Бога в серцю, що у вас самих дїти та жінки. — Так, правда — сказав один з них — ми справдї оставили жінки в дома, але щодо дїтий то сїємо їх по цїлій дорозї, бо без дїтий сьвіт звів би ся. — І він нахилив ся до неї, обійняв обома руками і притиснув до себе цїлуючи. Її станули сльози в очах, вона крикнула: — Ви не люди, а зьвірі, коли нападаєте на безсильну жінку. — Мовчи бабо, чогось так розкричала ся — сказав другий — чи то не вільно пожартувати? Нинї жиєш, а завтра і вмрєш, правда братцї. — Він тягнув її до себе, обіймаючи в пів, а вона пручалась та била і відпихала руками.

На другий день рано сусїдка знайшла її на пів мертву на ліжку, а дїти скулені та перестрашені в кутку. Вояки виїхали пополудни. Вона поволи прийшла до себе, однак коли згадала на сю хвилю, так такий жах обхопив її, що готова сама собі смерть заподїяти — алеж дїти...

А чоловік, той чоловік, якого вона так любила, який її став був за батька,

за матір, чи той чоловік зможе простити її сей гріх? Се її мучило. Вона тепер нераз і поза північ пересиділа, вперши ся лицем о зимну шибку віконну і дивила ся в даль. Діти від сього часу стали немов инші; вони вже не гомоніли, не бавились, а просто лише переходили з кутка в куток, або сідали на лавці і гляділи у вікно. Як перед тим хата для їх четверо була малою, так вона тепер станула обширною, за обширною; здавалось, що то не живі єства, але фіґури, які сунулись з одного місця на друге...

Вона сиділа так довгий час, притулена до вікна. Лямпа не сьвітилась, діти притулені до неї позасипляли. Нараз рипнули двері. До хати увійшов чоловік і пристанув, немов любуючись образом, який перед ним розкрив ся. Він стояв хвилю неподвижно, а потім тихим кроком на пальцях зближив ся до сплячих. Він нахилив ся над жінкою і слухав віддиху жінки. Вона зірвалась на рівні ноги, тручаючи діти. — Не бійсь, Маринко, се я, твій чоловік. Я прийшов до дому — сказав він і витягнув до неї ліву руку. — А деж твоя права? — спитала вона. — Остала там на полю... трудно було її взяти —

і йому з очий потекли сльози. — Так, так, жінко, ти мене випровадила здоровим, а тепер я приходжу дідом. Хто тепер заробить на нас усїх?

Вона стояла і нїчого не говорила. Стояла як стовп неповорушна, лише устами рухала. Він сам не знав, що має більше казати. Дїти тулились до него, хватаючись за ноги. — Нема правди на сьвітї — крикнула вона нараз. — Нема, бо коли би була, не було би тої війни — і залилась гіркими сльозами. Він притулив її до себе. Однак вона вирвалась говорячи: Не тули мене, я не твоя жінка... нї, я не твоя... Тобі наказали вбивати других, оставити жінку саму і маєш... тепер ти сам для себе не годен заробити, а тут твоя жінка приведе тобі дитину... не твою, о нї, о неї постарав ся вітер... Він однак нїчого не сказав. Запровадив дїти до ліжка, а сам звернув ся до неї. — Маринко, Бог сьвідком, що я нї словом не спімну нїколи о сїм, що сталось; я знаю, що не твоя вина в тім. Вона підійшла до него, вхопила його за шию і пригорнулась до него мов дитина до матери. Він обгорнув її лївою рукою і притиснув до грудий. На дворі було тихо. Мі-

сячні проміні стелились широкою смугою по землї та оповивали стать чоловіка і жінки, які, мов викуті з каміня, стояли неподвижно.

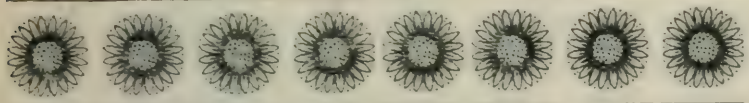

По тернистій дорозї.

Між двома салдатами, закований в ланцух, їхав Іван Марченко зелїзницею.

Він був лїкарем в Запалім Кутї, а попри своїм фаху займав ся орґанїзованєм хлопських спілок і крамниць. Він був з тих одиниць, які, не ідучи за маєтками та гонорами, врізують ся своєю працею так сильно в житє свого окруженя, що йому і надають кольорит. Люди поважали його. Заробляв стільки, що вистарчало йому на житє, а повіт, в якім розвинув свою працю, стававсь одним із сьвідомійших і богатших. На намови його приклонників стати кандидатом на посла, він завсїди відказував ся, говорячи: „Моя праця тут шильнїйша нїж моє сидженє там!" Так і тепер. Коли краєм мов лискавкою пройшла війна і кождий сьвідомійший діяч забирав, що йому наймилїйше і утїкав в глуб держави, Іван Марченко

остав на місци. Він не мав жінки. Хоч не одна дівчина острила на него свої зуби, він усе говорив: „Поти у мене час, поки нема жінки. Я не втікати-му; се мій край, моя вітчина, мої села; а вони моєї помочи скорше тепер будуть потребувати ніж передтим. Забити мене не забють, а хочби й забили, то ліпше своїм тілом відживити власну землю ніж повільно конати в чужих краях". І він остав.

Прийшли Москалї, прийшли і нові порядки. Платні аґенти та народні шумовини, які до того часу жили з підмог ізза кордону, тепер почали вилїзати на верх, — подвизатись. Вони до давнїйшого списку доложили і новий, подаючи між иншими й адресу Марченка, яко одного з головних українських діячів у повіті. Так за Марченком почали слїдити. Він однак після свого давного звичаю з валїзкою ішов до хорих, виїздив на села. Се не подобалось урядови. Наперед зроблено в него ревізію, забираючи всї книжки, а пізнїйше наказано йому не виходити з дому. Марченкови було сего за богато. Він удав ся до щойно іменованого поліційного наставника з просьбою, щоби йому позволе-

но ходити до хорих, бо другого лікаря нема.

— Ми вам кажемо сидіти в дома. Хорі можуть почекати, аж приїде лікар з Росії, або і вмерти. Ми вам позволити виходити не можемо, бо ви Українець, а кождий Українець — ворог Росії і приятель Німців. Коли ми вас вишлемо на Сибір, так тоді і не маємо чого обавляти ся. Тут вас тримати не можна... Я вам признаюсь, що я сам Малорос. Їм царський хліб, співаю українські пісні тай і козака умію танцювати, однак не розумію, як можна бути таким тупим і думати про відбудоване України, щей може з німецьким цісарем... Я вам не ворог, тому раджу і прошу вас остати в дома, аж надійде розпоряджене від ґубернатора. Я сам нічого більше вам не зроблю тому, що тут маєте більше російських патріотів ніж Росія їх потребує.

Марченко вернув до дому. За кілька днів прийшло розпоряджене, щоби вивезти його в глиб Росії. І так нині Марченко їхав в товаристві двох салдатів. Він глядів у вікно. Як далеко оком сягнути, білів сніг на полях, стояли купками дерева безлисті, а тут то там

виринали знакомі Марченкови сільця. Цілий край такий спокійний та тихий. Лише по стаціях було більше людий — салдати, жінки, діти і старші хлопи. Кожде з них поважне, а в декого видно присохлі слези на лицях. Не було того гамору та крику, як нераз передтим.

Марченко не зважав на се. Йому видавалось, що у него віднято серце, з його карку знято голову, а тулів котять, котять... десь у пропасть. Чого вони хотять? Він стільки літ перепрацював; працював щиро і сьвідомо, хотячи розбудити самосьвідомість в тих темних хлопах, дати їм можність прийти до кавалка хліба. А нині... нині прийшли вороги і одним замахом, із самої лиш злоби і пімсти, порвали ті літа тяжкої праці, знищили ті будови, які він ставив. І йому стало жаль — уже не себе, але тих, котрих він оставив на поталу. А вони ще такі загукані, такі боязливі... — Однак се не конець — думав він. — Дорога до щастя далека. Тою дорогою, якою я нині іду, ішли вже тисячі і значили її потом і кровю. Ішли нею й Українці, ішли Поляки, Фінляндці і другі. Вони заселяли Сибір, краяли її своїми мозолями і оживляли. Пійду і я туди. Хоч один чоловік се лиш зерно піску

на дні морськім; хоч зникне він і сліду по нім не остане — остане його праця і може неодного направить на ту путь.

Салдати сиділи понурі. Лиш тоді, коли їм стало прикритись, почали поволи затягати під носом пісоньку. Іван слухав мельодії — се була українська, рідна йому. Він споглянув на них і приглядаючись близше, побачив в них таких самих парібків як і в нас по селах... Він запитав їх, відки вони.

— Нам не вільно говорити з вами, — сказав один.

— А співати вільно? — спитав Іван.

— Про спів не згадувано.

— Так співаймо — сказав Іван — і затягнув своїм тихим голосом „Ой у поли".

Салдати з початку слухали, а відтак почали підтягати. Пісня зливалась в одно і лилась по цілім ваґоні, наповняючи повітрє якимсь сумом. Скінчивши одну, Іван затяг другу і трету, а салдати, які зразу відносились до арештанта з погордою і грубостию, немов забували на ріжниці. Вони запалили папіроски. Один подав папіроску Іванови, а бачучи, що сей не може курити, став сам притримувати її рукою. Згодом і

пута на руках арештанта обгорнув хусточкою, щоби так не давили. Тимчасом потяг мчав ся далї і далї, минали стації за стаціями, а вони в трох їхали. Один до одного не чули урази чи кривди, але чули, що ті, які наложили сї кайдани на руки Марченка, поступили несправедливо. І в тих салдатах немов по довгім снї виринула ясна гадка, що того чоловіка вязнять за нїщо і що їм то само булоб, якби вони сьмілїйше висказались. А вони, салдати, ще й помагають поборювати тих чистих, ідейних людий...

Плащениця.

На дворі ясно і тепло. Весняний вітер ледво порушує безлистими деревами, а від землї іде запах гнилої трави.

Нинї велика пятниця.

Уже іде до вечера, а що в селї нема нї сьвященика нї дяка, так і нема богослуженя. А такий великий день в роцї, в роцї смерти і нївеченя...

Присутні в церкві шепчуть молитви, бють поклони і вздихають тяжко. Їх шепіт так одностайний, що здаєть ся — вони усї одним голосом, одними словами відмовляють молитви. Їх шепіт здаєть ся журчанєм потока, круженєм млинського каміня, чи навіть далеким відгуком вистрілів. Вони стоять як дїти безрадні, і самі не знають, як і кому заложити Божий Гріб і винести плащеницю. Вкінци відважують ся.

Старий дяк, найстарший між старими, починає співати страсні піснї. Чотирох других ідуть до закристії і виносять плащеницю. Недолїтки витягають

хоругви, хрести і пускають ся в процесію. Народ за ними. Повільно, крок за кроком, товплять ся до дверий, виходять на цвинтар і пускають ся довкола церкви. Почата старим дяком пісня, підтягана присутними, виходить в зойк якийсь, вириваючий ся зпід серця і розпливаючий ся в повітрі, то знова вириваючий ся... Співі і попелясті голови старих, роздмухувані вітром, кидають жмутками волося до гори, а те волосє, окидане соняшними промінями, мінить ся золотом то сріблом. Хвилюючі хоругви, тарахкотінє тарахкавок та дерканє деркачів зливають ся разом зі співом в похоронну гармонію великого безнадійного житя, без вихідного завтра. Плащеницю огрівають проміня сонця, розясняють риси катованого Христа і немов окривають Його нагість...

Процесія обходить церкву три рази і входить до середини. Там стоїть Божий Гріб без жадних окрас, без смерек, без лямпок, без сьвічок... Одинока вічна лямпа блимає, кидаючи мало сьвітла на церкву, в якій починає темніти з надходячим вечером. Народ однак не рушаєсь з місця. Одно по одному бє поклони, хрестить ся і цілує плащеницю,

бє знова поклони і відходить на своє місце. Навіть співи затихли.

Той грішний народ... Ніхто з них того року не сповіданий, в нікого радости, в нікого добра. Вони стоять у стіп Розпятого, бачать пливучу кров з Його ран і немов сего не відчувають. Чиж Його рани були більші ніж їх нині?... Він, той великій Христос-Бог, терпів за спасенє людства, терпів за свої ідеї, за свої мрії... А вони? Хто вони?... Прості, бідні люди, працюючі тяжко на прожиток з дня на день. Вони не накидають своїх ідей чи мрій нікому, а за се, що зїли, дякують Богу встаючи і лягаючи, хоч сей сухий хліб вони самі придбали і він не був милостинею... А їм забрали найдорозших і пігнали під кулї на смерть. За що? за що? А їм забрали всю худобу, все збіже і оставили хиба вільність заморитись з голоду, коли тимчасом не прийдуть вороги і не збещестять їх жінок і дївчат та не витовчать старих...

Христа мучили, повісили і до трох годин пробували, чи ще жиє. А їх оставили на довгі муки — їх, простих людий!

І в тій хвилї біль їх здавав ся їм більшим ніж біль Христа, бо біль той був

заданий без причини, без потреби і без оцінки... Він тиснув кожде з них за серце; підходив до шиї, душив, лоскотав в горлї і тиснув ся до очий. Однак в них не було слїз до плачу, не було чим обмити задані рани, вилити біль.

В церкві темнїло щораз більше, люд стояв не ворушачись, а тиха весняна ніч оповивала повільно так красний Божий сьвіт своїм запахом пробуджуючого ся житя і мрій.

На плащеници лежав мертвий Христос, немов би щойно знятий з голгофтського хреста, опущений усїми, зневірений людською злобою і дурнотою — а не Христос-Триюмфатор по двотисячнім віддаленю часу між вірними і підданою рабською чернию... між безчисленною чернию, віруючую і убиваючую сама себе гірш ніж в часах римських кесарів, чи нагих самоїдів...

Мати.

В неї було чотири доньки і чотири сини. Вона була звичайна сільська жінка, неписьменна. Працювала від вчасного ранку до пізної ночи, не діспала і не доїла ніколи. Ніколи в неї не ставало часу помолитись, як належало, сісти, щоби під нею місце загрілось, розмовитись зі сусідкою, щоби знати сільські сплетні.

Тюпцем ішла в поле чи на город, а вертала домів так само; хиба навязала рядно хопти для телят, то тоді під тягаром ішла лише повільно. „Отче наш" відмовляла, ходячи з хліва до хати чи з хати до хліва, часто не знаючи, чи його скінчила чи ні...

Діти у неї були як лущанці. Перших три сини, потім ішли одна за другою дочки, а наостатку ще один син.

Чоловік, як чоловік — аби наїв ся та чисту сорочку мав, забересь до церкви в неділю, а потім до читальні, або і в дома встромить очи в ґазету і сидить, а по будних днях чи то з косою, чи з

серпом чи з плугом чи з ціпом... Правда, що як став до роботи, то і двох слабших переміг, але все таки з него був малий пожиток. Ціле господарство лежало на її карку.

От і старшого сина захотів дати до школи. Де то хлопам ся тягнути. Захотів і поставив на своїм. Правда, хлопчина до роботи невціпний; якесь то вимочене, сухе, лише над книжкою сидїлоб, але — звичайно, не вичухаєть ся, сконає... Післав його до міста. Треба круп, шпона, хлїба — ти старай ся. Треба грудочку масла чи сала — ти старай ся, бо ти мати. А зрештою він між чужими людьми, то і не випадає. Треба і станцію платити і черевичата і убраня... А тут кінцї не сходять ся.

Був довг ще попередний, прийшли сьвіжі. Тут згибла корова, там вівцї замотиличились — проценти треба платити. Тут картофлї вигнили, то знов ячмінь вимерз. А тут давай, плати! Нема в дома, треба десь вирвати на людях. А як то прикро. Вони халупники або зарібники, їх дїти працюють по горальнях, дворах, фільварках, а вона ґаздиня, таки ґаздиня: дві стодолї великі, хата простора, хлїви як двірські, обійстє ціле на двох морґах, як не більше, дві

половини поля від дороп до дороги, теребіжі, підлуги, зарови, широкоси. Навезеть ся в осени сіна і збіжа — здаєть ся, що не помістить ся в стодолах, ще і в стіжок закладаєть ся. А обороги напихаєть ся сіном. До весни то все зникає. Часом треба ще снішки зі стріхи дерти на підстіл для худоби та січку. Де то всьо ся діває? Здаєть ся, хліба не переїдаєть ся, а його часом не стає до нового.

Перший син потягнув до шкіл другого, другий третого. Усі хотять панами бути. Поприїзджають на вакації чи сьвята, ідуть селом, так люди язики виставляють, не могучись надивити. Але її се не тішить. Вона бачить, як довги на довги ростуть і вже не довги сплачуєть ся, але процентів не можна. А тут ще пятеро дрібних — і то дівчата. Вже тепер черепом їй очи дре, коли потребує просити кого пожичити. Вже тепер люди журять ся її довгами, а заки вони будуть панами, треба почекати і... платити. Вона коло них ходить як квочка коло курят. Лїпше хотїлаб дати їсти, бо то діти в гості приїхали, а й тамті пятеро також діти... Вони також мусять рано встати: одно за гусьми, друге з товаром, трете коло дому, а тих двоє ще й

до нічого. Вона нераз і поскаржити ся хотїлаб їм, розказати свою біду, домашні недостатки. Однак чи послухають вони її? Чи їм то інтересне, чи їм то допікає? І вона мовчить.

От найстарший, здаєть ся, уже прийшов до людий. Школу кінчить... має женитись... Обіцює дещо помочи родичам, як лише скінчить школу і буде на своїм. От, от, вона вже певна його помочи...

Приїзджає до дому на ферії. Послїдні ферії. В осени женить ся і йде на посаду. Як він виріс, яким він став! Викапаний батько. Вона не знає, де його посадити. Стирає порошинки з лавок, щоби на нїм убранє не запорошило ся. Стїну окриває ліжником, щоби не білити ся — одинокий ліжник. Але чиж не можна ще напрясти, заки дївчата доростуть?

Він в дома не сидить; за цївку і до лїса. Чи він що застрілить, не знати, але цїлими днями блукає по лїсї.

Раз забарив ся. На другий день привезли його гайові — неживого. Застрілений! Як і що — Бог сьвятий знає. Ріжно говорять, бо то люди...

Її стиснуло коло серця і була би впала, але тут свинї квичать їсти, вечір

надходить і товар прийде, і женці з поля. Вона пійшла до роботи.

Учив його і на смертнім ліжку положив.

Ховали. Несли всї хоругви, трумну несли професори зі свого і з поблизких сїл, евангелїю читали що десять кроків. На цвинтарі говорили промови. Та чи се їй помогло? Заспали, як і других заспали. Хрест такий самий як і другі, лише що білїйший, бо щойно отесаний. Здалоб ся фіґуру поставити, але де гроші?

В дома застала знову голодні свинї і повертаючий з поля товар. Жаль брав її, тяжкий жаль, але за роботою...

Тут до дївчини люди трафляють ся. Невелике то ще, щойно шіснайцятий іде, але люди хотять брати, — най іде, ще три є... Перед Пречистою видали. От і два празники до року: похорон і весїлє. Кошт. Першому тягав лїтами хлїб, омасту і гроші і убранє, а тепер положив в сиру землю. Сїй треба було з половини ущіпнути дрібку поля тай клаиоть сїножати. Таж то дитина... Не чужому... А тут довги на довги, проценти на проценти. По людях не вродило... Банки позамикали — хоч гинь, цента нїде дістати не можна.

— Що робити? — каже вона до чоловіка— ідуть люди до Америки, їдь і ти. Я сама господарити буду. Може що заробиш там.

Поїхав. Ґрунт і подальші сіножати заставив на літа, коні спродав, так троха поплатив проценти і на дорогу мав.

Остала вона сама. Сини в школї, дочка замужем, а ті в дома — дрібнота... Прийде лист з Америки чи гроші які, так і сама перечитати не знає.

Чоловік заробляв. Поволи і люди почали меньше гризти ся її довгами, а вона працювала за двох. Ішла часом з поля, так хоч на хвилинку вступила на цвинтар — бодай „Отче наш" змовити за умершого. З кождим роком довги меньшали і поле виходило вже із заставу.

Сини старші — один уже кінчив права, а другий мав висьвятити ся. Вже і найменьшого тягнули до себе. Вона радувалась. Чекала тої хвильочки, коли стане до ряду з другими і пійде до мированя до свого сина, її рідного...

Прийшла війна. Сини пійшли в добровольці, а й зятя забрали до війска. Дочка прийшла до неї сидіти з дитиною.

Надійшли Москалї. От люди. Перейшли через село і зникли. Не рухали ні-

кого, не палили. Вона лекше відітхнула. А все таки від сьвіта її відорвали. Ні звісточки не чути від синів, від зятя. І від мужа нема нічого. Ідуть довгі зимові вечері. Сяде дочка при вікні та глядить на двір. Вона нічого не каже.. Її двох рідних нема... Вона знає, кого дочка виглядає... Поверне він?...

Дні пливуть за днями, от як дні — одні рівні другим. А житє таке коротке, таке прикре...

В гірськім провалї.

Між горою баби Параски а діда Гриця узенькою крученою долиною плив гірський потік. Над ним у підніжу діда Гриця стояла самітна гуцульська хатина, з маленькими віконцями і з ґанком довкола. Немазані дилї смольних ялиць попускали мазь, кладучи по дилях жовтаві річки, які від сонця розгрівали ся, сувались в діл, лучились з другими, роблячи хату крашеною і лискучою в промінях сонця. Гірські збоча баби Параски і діда Гриця були долом криті молодими смереками та ялицями, зпоміж котрих де-не-де мов віхи визирали білі березп, а чим висше до гори, дерева були грубші і висші. Голови обох гір, сповиті млою хмар, рідко були доступні для ока людського і здавалось — підпирали звід небесний...

Тепер була зима. Обі гори, окриті снїгом, виглядали як копиці сїна, критого зверха білою плахтою від дощу. Долина засипана снїгом, потік вимерз і ви-

рівнав ся, а хатина, покрита зверха снігом, губила ся в масї білого простору. Усе то в своїм великім маєстатї спочивало сном зимового відпочинку. Навіть сонце, здавалось, змучене лїтною працею плило низенько по небі, не пускаючи жадного тепла. Часом на небі зявляв ся орел, розпускаючи свої крила широко, хвилями непорушно тримаючись в однім місци, немов би хотїв своїм оком огорнути цїлий сьвіт. Коли однак настала ніч і місяць виплив на небо, а морозний вітер потяг, заіскрував ся сніг і розсипав мілїони миготячих жемчугів, які лише збирай... Лїс оживляв ся також. Вите вовків проймало дрожем повітрє, а тут то там пробігав олень, немов шукаючи захисту...

В самітній хатинї жила Мариська Наконечна. Її муж Роман перебував від кількох лїт в Америцї, присилаючи гроші що місяця. Їй самій, з двома малими дїточками, не хотїло ся покидати самітної хатини і переходити в село. Лїтом тут було весело. Усе зелене, крите цьвітом, журчав потік, а Мариська на своїм городци засаджувала троха ярини; решту давав лїс. В нїм росли малини, гриби і дикі яблунї. Мариська не дармувала; все збирала, сушила, смажила і прода-

вала, а коровчина мала стільки паші... Їй з дітьми жило ся немов в раю. Боятись не мала чого. Була сама здорова, з ножем, топором тай цівкою обійтись уміла ліпше хлопа, так і гайових і стрільців не боялась. Направив ся їй часом хлоп, подобалась їй його „морда", так запросила до хати, угостила. „Не гріх се — говорила сама до себе — Бог сотворив чоловіка для жени". Однак вона вірною була свому Романови. Що місяця ішла до села відбирати лист від него та гроші, що місяця ходила до дяка, аби написав до Америки, що коло неї нічого нового, посилала Романови сто тисяч поцілунків і наказувала справувати ся так, як вона справуєть ся...

Під осінь, коли дощі розмочували землю і потік гудів немов море, вона направлялась до села, наймала фіру, брала муку, крупи, пшоно й омасту, щоби вистарчило їй на цілу зиму, бо в зимі годі з тих снігів видобутись до села. Тоді писала чоловікови, щоби не висилав гроший аж до весни тому, що вона не може іти їх відбирати. Цілу зиму сиділа в хаті. Перележувала — як сама говорила. Прясти у неї не було що, коровчина стояла в сінях, бо хлівця коло хати не було; сіно лежало на горі над ко-

морою, а що стелї в сїнях не було, так сїно треба було лише гаком стягнути просто в горло корові.

Так вона нераз розпалює скалки на огнищу, сїдає, підобравши ноги під себе, та говорить до себе самої чи до дїтий. Розповідає, як вона малою дївчиною була, як пізнала Романа. А дїти приходили до неї, сїдали на її подолку, наставляли рученята на огонь та грїли ся, слухаючи маминої казки.

— От бачите сї дві гори — каже нераз до дїтий — люди називають їх горою дїда Гриця і баби Параски. А то самі скали, камінє або пісок, а на сїм дерево. Колись воно инакше було. То не були гори, але правдиві дїд і баба — старезні обоє, вкриті сивим волосом, а в них син одинак, Аскольд. Гір не було, як нинї, а рівнина мов долоня. На тій рівнинї пасли ся череди овець, стада худоби, а все те належало до дїда і баби. З одного боку рівнини тягнулись поля Іствана, а з другого — луги Кия... У Іствана була дочка, як рожа, а у Кия син, як сокіл. Хоч обом молодятам перегороджувала загорода дїда і баби, любов знайшла собі дорогу... Син дїда і баби, Аскольд, полюбив також Істванову дочку, а бачучи, що вона пропадає

за сином Кия, почав його ненавидіти. Він намовив бабу і діда збудувати камінний мур, який би загородив дорогу до Кия. І баба з дідом почали будувати мур. Істванова дочка, не могучи бачити сина Кия, почала марніти і хоріти. Син Київ валив що ночи се, що дід з бабою денно поставили. Аскольд тимчасом сидів при перелазї Істванової загороди, глядів за милою і не міг її виглядіти. Його розбирала лють і нетерпеливість. Любов сліпила йому очи і відбирала розум. Він постановив за всяку ціну дістати Істванову дочку за жінку. Він намовив діда і бабу, щоби вони помогли йому викрасти її з дому її батька. Як запала темна ніч, вони всї троє підійшли до дому Іствана... Тої ночи і син Кия не вийшов розбирати мур. Він був змучений і прибитий. В хатї Іствана не було нікого, лише сама дївчина. Аскольд ввійшов до середини, обняв її і хоч вона боронилась, він її вхопив наперед себе і випровадив з хати. Тут дід і баба причепились по обох боках до дївчини, а Аскольд остав позаду, щоби вона не вирвалась. Дївчина просила ся, благала, однак нїчого не помагало. Вони її провадили до дому діда і баби. Коли вона побачила, що до їх хати вже близко,

шарпнула ся і дід і баба відлетіли від неї коміть головою, падаючи до землї... Дівчинї однак бухнула кров з уст і потекла струєю по земли... Аскольд стояв як зачарований. Він бачив, що з річки крови став потік води, а в сїм потоцї рибкою пурхнула Істванова дочка... Дід і баба, падаючи до землї, зарили ся головами глубоко в землю і зрушили її... Вони зі страху задеревіли і зкамянїли, а земля, филюючись, потворила немов горбики більші і меньші і засипала їх обох великою купою, творячи гори. Аскольд, перенятий жахом, почав утїкати і впав в руки Іствана, а той, хотячи пімститись за дочку, казав прикувати його до скали у стіп дїда і баби і лишив — повільно конати. Однак, кажуть, колись ще і Київ син схоче пімститись на Аскольдї за Істванову дочку... Він прийде зі своїми людьми в сї гори і зведе велику битву з людьми Аскольда. Від їх кулаків гудїти-ме земля і трясти ся; з їх ран попливе кров, яка окрасить сї гори на багряво, а небо почорнїє від поту і пари, яку вони в боротьбі зі своїх тїл видадуть...

Так говорила Мариська, а дїти зі сплячими головками кивали ся на її колїнах.

*

* *

До хати Мариськи ввійшло трох жовнірів. На них були такі мундури, які носять наші жовніри, лише на шапці виднів зпоміж сино-жовтої стяжки дубовий листок. Мариська одеревіла. Ще в осени, коли була в селї, чула, що богато людий пійшло на війну і що між нашим а Москалем прийшло до боротьби. Однак від того часу вона не була в селї, бо засоби до житя мала, чоловік її був в Америцї, так не знала про нїщо і не гризла ся. Бачучи тепер перед собою трох жовнірів, вона мов остовпіла. Стояла, навіть не питаючи ся, що їх привело до її хати. Один з них зі зьвіздками на ковнірі почав питати, чи не бачила вона яких чужосторонних, в чужих мундурах людий, які плутали ся в тих околицях. Мариська відповіла, що не знає нїчого. Тодї він сказав до неї: — Ми певні, що Москалї відси недалеко. Вони схотять ужити сю долину на те, щоби перейти нею на угорський бік. Нам випадало би сказати тобі, щоб ти з дїтьми вибрала ся відси на другий бік, бо тут прийде до боротьби. Наші війска вже починають укріпляти гори з обох боків і на верху, так певно твоя хатина не

устоїть ся. Зрештою для самої жінки з дрібними дітьми тут небезпечно перебувати.

Мариська однак уже прийшла до себе і відповіла:

— Деж я пійду з дітьми?... Дорога далека, у мене гроший нема, ні коня, а вовків повно. Я остану тут. Мені тут безпечно. Від смерти не втечу, а у мене все є, що до житя потрібне. З хати не рушу ся до весни, а людий не бою ся.

Жовніри питали ся її ще про дороги і стежки по горах, а вона все поясняла, або навіть через вікно показувала. Жовніри розгріли ся. Вона казала їм сідати, внесла ягід до хати, розпарила їх на огни, накраяла солонини на тарілку і положила хліб.

— Їджте, панове вояки.

Вони перекусили, а коли мали виходити з хати, один з них приступив до неї і сказав:

— Борони тебе Боже, жінко, сказати кому, що ми тут були або хтонебудь до тебе навідуєть ся. Дивись на наші шапки. Ми не звичайні вояки, але українські добровольці. Ми повстали, щоби народ видобути з ярма, освободити його з ляцьких і жидівських рук. Є між нами і жінки і дівчата. Ти тут сидиш у тім

провалї, а коли хочеш нам послужити, так старай ся саме тодї, коли в тебе перебувати-муть ворожі війска, розпалити в хатї і комином пускати дим сильною струєю. Ми і в ночи сей дим побачимо.

Жовнїри вийшли з хати і подали ся тихцем в лїсну гущавину. Дїти тиснулись до Мариськи, а вона їх голубила. Сама почала мислити. Вона і в осени чула, що війска мають великі гармати і що кидають бомби, які розривають хати, що війска насилують і забирають усе, що можна лише забрати. Так вона і постановила забезпечитись. В неї була шивниця, а радше глубока яма в сїнях, в якій вона тримала картофлї і до якої сходила по драбинцї. Вона зійшла до шивницї. Яма була досить широка і глубока, а її камінні стїни слезили водою.

— Коли справдї приходить до боротьби між війсками за сю долину, то в шивници менї все таки безпечнїйше мешкати нїж в хатї, — говорила сама до себе Мариська.

Вона отворила скриню, вибрала що лїпше шматє, забрала килими й лїжники і почала уряджувати шивницю. Овечими скірками, які приготовила була на

кожух, вистелила землю, килимами заслонила стіни, зробила в кутику лежанку для себе і дітий, принесла з хати посудинку, хліб та все, що мала до житя; навіть сїрників не забула. В хатї одначе лишилось, як давнїйше. Лише в сїнях вибрала зпід порога землю та нею закидала підлогу, під котрою була пивниця, а на сю землю звалила з гори сїно для корови. З пивницї джаґаном видовбала малий отвір на двір, щоби хоч сьвітло входило, і заткала його хусткою. Так вона приготовлювалась на прихід чужих війск. І довго не чекала.

До доби побачила вона, як закурились вершки гір, а гук подібний до грому почав роздирати повітрє. Дїти, оглушені гуком, ще більше почали тулитись до матери, а вона скрила ся з ними до пивницї, в якій не так чутні були стріли. В пивници отворила дїрку і глянула: перед нею до неба сягала гора баби Параски, а на її вершках щось бовванїло ся... Від часу до часу з гори вирвав ся червоний блиск, а потім роздавав ся гук. Дїти почали питатись матери, чи се не боротьба Аскольда з сином Кия?

— Хто його знає, — мовила мати. — То певно стріляють австрійські або російські війска.

Часом бачила вона, як щось темне рушалось і спадало до долу; що воно було — не знала. Щось мелькало в повітру і мов орел, бачучий добичу, спадало стрілою до долу. Вона слідила очима.

Саме на другім березї річки у стіп баби Параски упало. Вона отворила очи. Се не був жаден орел, але чоловік. Їй видало ся, що він ще рухав ся, мов витягав ся. Вона не всиділа. Оставляючи діти самі, вибігла з хати. Тепер побачила, що ціла гора діда і баби була вкрита війсками, а в долинї чорніла якась маса. „Се певно ворожі війска" — думала. І її серце завмерло зі страху. Однак лише на хвилину. Бачучи перед собою лежачого чоловіка, з великим трудом стала копати ся по снїгу і добилась до него. Він справдї ще жив. Хоч злетїв з такої високости, то впав на снїг, який під ним угнув ся. Вона з великою силою намагалась підвигнути лежачого, однак не могла. Ноги її грузли щораз глубше і трудно було рушитись самій. Тому вернула до дому, взяла за роги корову і провадила її аж до лежачого. З трудом піднесла раненого, переложила його через хребет корови і так, притримуючи його руками, доби-

лась до хати. На дворі гудінє не уставало, а маса здалека почала рушатись і більшати. Привівши корову до сіний, затягнула раненого до пивниці, натерла його снїгом, примістила на лежанці і почала обережно роздягати. Він був ранений відломками зелїза, які позастрягали в його тїло. Кров, усюди кров. Мариська витягала руками сї відломки і обвивала рани. Коли з тим упорала ся, почала приглядати ся раненому близше. Він мав ще очи замкнені, але губи легко дрожали. Його віддих був слабий, але правильний. На дворі тимчасом гук змагав ся. То вже не був гук, а товченє в уха сильнїйше нїж сто громів. Дїти плакали, а й самій Марисцї стало лячно. Вона вже не сьміла відоткати дїрки, щоби подивити ся на сьвіт, а ще гірше бояла ся вийти до сіний. Їй здавало ся, що от-от хата завалить ся і прикриє все. Вона, насунувши на раненого ще одну ряднину і кожух, притулила дїти до себе і, прикривши їх другим кожухом, засунула ся з ними в кут пивницї і оперлась плечима о стїну. На її устах видно було великий жах, який викликав слова молитви. Вона хотїла заснути, але не могла. Кожда хвиля ставала її годиною, а година днем. „Невжеж то

зближаєть ся суд Божий"? питала себе.

Зчасом однак почало затихати. Здаєть ся — боротьба устала. Її очи склеїлись і вона заснула... Як довго спала, не знала; чула однак, що хтось її за руку термосить. Отворила очи. Коло неї сидів жовнір, той самий, котрого вона вчера втягнула до своєї підземної криївки. Вона зірвалась на ноги, питаючи, чи йому лекше. „Мене болить, пече мов огнем", говорив ранений жовнір. Мариська повідвивала рани, змила їх зимною водою і перевязала наново. Сама метнулась вийти до сіний. Вийшла на драбину, однак не могла піднести дверцят до гори. „Мабуть щось впало на дверцята", подумала собі. Вона хватила за джаґан і почала прорубувати отвір. Коли отвір був уже так великий, що могла ним пролїзти, підвела драбину і вилїзла по нїй на двір.

Сонце стояло з полудня. Так тихо на дворі, як на цвинтари. Вона розглянула ся довкола себе. Де вчера стояла її хата, бачила лише румовище, спалене в части. Біла вчорашна скатерть нинї покрита була чорними цяпками, уличками та купами. Навіть при її хатї лежали побиті жовнїри. От в одного з них пи-

роко розкритий рот, немов би хотів втягнути більше повітря у свої груди. Відкинена на бік рука була затиснена в кулак. Здавало ся, що він щойно збирав сили ударити на когось... А ось другий лежить при убитім кони, сперши ся о него боком... а там третий, десятий, сотний... Їх трудно счислити... Лежать спокійні на білім снігу, без болю, без ненависти... Мариська іде попри них. Їй здаєть ся, що кождий з тих забитих лишив в дома маму, жінку, діти... Тут лежить тепер спокійно, так спокійно... Нема ні ворогів ні приятелів. Їй не жаль ні хати ні корови, а смутно чогось... так смутно, що й годі не плакати...

По обох її боках стоять в маєстаті дня гори діда Гриця і баби Параски, непорушні... Зелені віти смерек їх голі боки окривають... І мимоволї Марисцї впадає на гадку:

— Чомуж сї, які нинї лежать мертвими трупами, родилиcь на сьвіт?... Не мали вони иншої цїли, як лише в тій гірській долинї положити свої буйні голови? За які ідеали били ся вони? Що їм з сего прийде, що на їх трупах повстане воля иншим?...

І ще инша гадка мучить її:

— А може з моїми дітьми то само буде?... Адже вони доростуть колись, їх обмуштрують...

Жаль до тих, які для власних цілий тілько соток і тисяч неповинного народу вивели на різню, змагаєть ся. Вона припоминає собі, що раз чула, як одна покритка, щоби позбути ся своєї дитини, втопила її. І сю покритку присудили за се на смерть... А щож тим зділати, котрі присудили на смерть сї сотки і тисячі?... Коли їм забогато народу, хай накажуть батькам убивати плід дітий в зародку, або матерям при породї, але не тодї, коли сї сини, виплекані, викохані, виросли і до сил прийшли...

Так думає Мариська і повертає до ями. Жовнїр сидить, а коло него обоє дїти оглядають збрую. Мариська бере дїти, відводить їх від жовнїра і каже до них: Не йдїть до сего чоловіка; він жовнїр. Не бачите, як його покалїчено вчера? Най відпочине. Він має також маму, а може і такі дїточки, як ви, а йому казали іти до війска і убивати. Ходїть до дїрки, я вам покажу, скільки вчера убили... Люди — людий... Гірш зьвірів... Ви не будете жовнїрами... Нїко-

ли! Хоч би нам і на край сьвіта треба було пійти, так пійдемо!

Так вона лепотїла до дїтий, а вони стояли на драбинї та глядїли на двір.

AUG
1 0
1983

НАКЛАДОМ „СВОБОДИ" ВИЙШ

з друку

ПОВНА ЗБІРКА

ВЕСЕЛИХ ВІРШІ

Степана Руданського

так улюбленого поета серед цілого загалу нашого да, що за його творами, як то кажуть, люди р бають ся.

Звертаємо увагу, що такої повної збірки, ви окремо, як ся, ще не було не то в Америці, але старім краю.

Нема сумніву, що тепер кождий Українець, щ раз радий був десь роздобути ті вічно сьвіжі перл данського, скористає з нагоди і набуде собі одну з на власність, яка буде йому на все нерозлучним ришем та буде давати розраду і потіху.

Згадана збірка веселих віршів з портретом С данського обіймає 282 сторони, на яких містить с віршів, котрі ділять ся на такі розділи: 1) Прес 2) приказки про мужиків і козаків; 3) приказк попів та ксьондзів; 4) приказки про Ляхів і 5) приказки про Москалів і урядників; 6) приказк Німців; 7) приказки про жидів; 8) приказки про нів і 9) приказки про звірів (байки). Крім того в к є житєпись С. Руданського та при кінци замітки ясненя до віршів.

Книжка у гарній окладинці коштує вже з поч пересилкою всего:

— 55 центів. —

Хто пришле до Адміністрації „Свободи" 55 зараз дістане відворотною почтою книжку.

Тож спішіть ся і замовляйте. Сумувати не тре коли, анї в сумні анї в веселі часи, бо веселість ловина здоровля.

Замовленя і гроші посилайте до:

„SVOBODA"

83 Grand St., Jersey City, N

P
4.II 84

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY